

Rögeszme és szabadság

Orbán Ottó költészetének fogalom- és szimbólumhasználatáról

Nyerges Gábor Ádám

(1989, Budapest): író, költő, szerkesztő (Apokrif, Apokrif Könyvek, Art7).

Az ELTE BTK 1945 utáni magyar irodalom doktori programjának fokozatszerzés előtt álló hallgatója. Legutóbbi könyve *Mire ez a nap véget ér* címmel jelent meg 2020-ban a Prae Kiadónál.

Bevezetés

Orbán Ottó egész életműve során a rá jellemző „megszállottsággal” járta körül vissza-visszatérő, tehát újra és újra megverselni, megírni vágyott témáit. Központi fontosságú, konkrét és egygel elvontabb témái egyikeként, utóbbiak között nagy jelentőséggel igyekezett megfogalmazni műveiben a szabadságnak mind általános-univerzális, közösségi és egyéni, mind akár igencsak személyes vonatkozású élményét, gyakran hiánytapasztalatát. S bár, mint az alábbiakból is kiteszik, Orbán Ottó életművében talán nemcsak a lelkes (túl)jellemező tekintet hozza létre (magyarázza bele) a kiterjedt asszociatív kapcsolatok hálózatát, hanem valóban majdnem *minden mindennel összefügg*, a szabadság kérdése és problémája, igénylése és reklamálása, meghatározási és megkérdőjelezési kísérletei valóban szinte átszövik a korpusz egészét. Olyannyira, hogy Orbánnak elsődlegesen nem a szabadság témakörére fókuszáló verseit vizsgálva is rendre ebbe a kérdéskörbe ütközünk.

Az Orbán-líra „rögeszmés” alapfogalmai

Orbán Ottó életművében bizonyos nagy sűrűséggel előforduló elemeket nevez meg „rögeszmékként”¹ 2016-os esszéketében Dérczy Péter, elsősorban „rögeszmés” ismétlődésük, folyamatos visszatérésük, az újráításukra tett rendszeres kísérletek miatt. A Dérczy által említett megnevezést maga Orbán is előszeretettel használja, „[a] »rögeszme« (az Orbán Ottó egész életművét átszövő gondolat és az egyik legsűrűbben előforduló szó)” (DÉRCZY 2016: 18). Használatát azonban elsősorban az indokolja, hogy Orbán Ottó esetében nem pusztán sűrűn emlegetett kulcsfogalmak, hanem sajátos és nagyjából rögzült asszociációkkal bíró, zömében rögzült jelentéssel és jelentéskörben visszatérő alapfogalmak és szimbolikus jelentésképzések együttes működésének jelzését teszi lehetővé, Amikor „orbáni rögeszmékre” utalunk. Könyvében Dérczy is kiemeli (Katona Gergely motívumelemzési felvetését alapul véve) három olyan alapmotívumot (között, rés, buborék), melyeket az életmű egészének fénytörésében vizsgálva mutat fel a maguk fogalmi összetettségében. Úgy gondolom, az a megállapítás, amelyet Katona Riffaterre-re hivatkozó érvelését továbbgondolva Dérczy tesz Orbán alapmotívumai kapcsán, igaz az alapfogalmakra is, nevezetesen: „Am a kettős értelmű motívumok az időben Orbánnál nem változnak; értelmük bizonyos kontextusban az egyik jelentéssugallatot veszi föl, egy másik beszédhelyzetben egy másikat – de ennél többet nem” (DÉRCZY 2016: 135). Mikor az orbáni alapfogalmak „rögzített” vagy „rögzült”, tehát stabil jelentéskörrel bíró vonásáról beszélek, az alapmotívumokhoz hasonlóan ezt a relatív stabilitást magam is abban az értelemben használom, hogy „az időben Orbánnál nem változnak”, míg ezekre is igaz, hogy adott szöveggörnyezet kontextusában jelentésük már többféle is lehet. Így egy-egy hívószóval jelölt alapfogalom Orbán költészetében (annak „bevezetése”, tehát megalapozása, első pár említési alkalmával történő „definíálása” után) afféle belső hivatkozásként is szolgálhat – az említés által elkerülve az ezek újabb és újabb „kifejtése” okozta kényszerű redundanciát. Orbán eljárásában egy-egy olyan fogalom beemelése a szövegbe, mint például az „árvaság” vagy az „ostrom”, a korábbi ezeket tematizáló szöveghelyek *egésze* kijelölte, alapjelentését tekintve rögzített, kontextuális jelentéseik által viszont folyvást bővülő-áryalódó jelentéskörű, teljes korpuszra utal. Az alábbiakban konkrét példákon keresztül töreksem szemléltetni ezt a fogalmi jelentésadási mechanizmust: egy esetben egymással szoros logikai összefüggésben álló, részben egymást fedő jelentéskörrel is bíró fogalmak, mint a háború–ostrom–árvaság vizsgálatával, két másik esetben pedig olyan fogalmakról szólván, melyeknél Orbán által kreált, specifikus, komplex jelentések leírására (és későbbi hivatkozására) használt, rögzült szókapcsolatok a jelölők, mint az orbáni személyiségfelfogást, identitásmodell leíró „szilárd mag”, illetve a költészetet mint a hétköznapi élet és egy magasabb szféra közötti, afféle közvetítő közeget (rendre: csodaként!) pozicionáló „a költészet hatalma” szókapcsolat.

Háború–ostrom–árvaság

Orbán Ottó költészetének egyik legfontosabb, egyszersmind legkonzisztensebb tematikája a háború és annak pusztító következményei. „A háború” (és kiterjesztett, szimbolikus további jelölő) mint hivatkozási pont rendre mindig kétféle (de egymással szorosan összefüggő) jelentéstartományt is mozgósít az említések zöme esetében: egyrészt konkrét életrajzi-történelmi referencia-

A szerző fotóját Tarcsay Zoltán készítette.

pontként szolgálva a második világháborút jelentve, másrészt viszont szimbolikus térben is: a második világháború, a holokauszt, a tömeges gyilkosság az egyetemes történelem mélypontjaként, az emberi természet legsötétebb vonásait felfedő borzalmakként a vérszomj, a civilizáció csődje, a vérontás univerzális jelképévé válik Orbán költészetében. Az ostrom többnyire ennek gyakorlati következményeit szimbolizálva jelenik meg a versekben, s „a háború”-nál konkrétabb életrajzi asszociációt mozgósítva működik a gyakorlatban: „Hát ez egy négy-öt-hat éves gyereknek az emlékképe. Viszonylag összefüggő, már történetként is valamennyire összeálló emléksor csak a pincéből maradt, az ostrom idejéből” (ORBÁN–KABDEBŐ 2016: 24), mondja Kabdebő Lóránttal folytatott életút-beszélgetésükben. Az ostrom és a pince említése lényegében leválaszthatatlan asszociációként kapcsolja be az autobiográf referenciákat az adott szöveg hely jelentésmátrixába. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ne lenne általánosabb érvényű jelentésköre is a fogalomnak, amennyiben gyakran a háború pusztító kegyetlenségével ellentétbe állítva az emberi szolidaritás és túlélési ösztön, élni akarás szimbolikus reprezentánsaként is működik. Az ostrom tehát alapvető jelentését tekintve traumatikus emlék, de jelentéséhez gyakran hozzákeveredik egy azzal valamelyest ellentétbe állítható árnyalat, nevezetesen, hogy az ostrom időszaka, a pincében töltött idő a túlélés és élni akarás pozitív tapasztalatának, megtapasztalásának színtere is. Előbbi formában tűnik föl (igaz, nem kevés öniróniával) az *Ottó és az avantgard* című versben: „mit tagadnam egy kicsit büszke is voltam / azért nem mindenkinek jut ki egy ilyen szar gyerekkor / ilyen színpompás ostrom lángoló házakkal / egy osztályon felüli világháború ez mégsem akármilyen / csak leszűrom az ujjamat és fölfakad a szörnyűség” (ORBÁN 1992: 33), vagy például *A nürnbergi dalnokverseny kedvező tapasztalatai* című darab zárlatában: „Rohadt egy szakma mesterdalt faragni, Walter, / az esthajnalcsillag még elmegey valahogy, / de amikor jön az ostrom, a tömegsír, az exhumálás / a legszívesebben hagynád a francba az egészet / és fölaprítanád az aranyozott kaptafát” (ORBÁN 1973: 17), míg az utóbbi értelemben *A költészet haszna* című vers felütésében: „Csodagyereknek elég mindennapi voltam. Nem sugárzott belőlem a moztarti báj; ha sugárzott / valami is, az ostrom. Éltem – és ez volt a csoda” (ORBÁN 1973: 34).

Az Orbán-költészet későbbi szakaszában, a betegségtematika térnyerésével az „ostrom” jelentésmátrixa sajátos többletjelentéssel bővül, amennyiben a hadászati jelölőkészlettel leírva folyamatosan előrenyomuló betegség „ostromgyűrűbe” szorítja a védekezni készülő testet. Az így (ismételtelen az autobiográf jelentéstartományra hivatkozotva) átértelmeződő jelentésű ostrom Orbán utolsó pályaszakaszának kiemelt szimbolikus motívumává válik, amit az is híven szemléltet, hogy utolsó (még az ő szerzői szándékait tükröző, de már posztumusz megjelent) (TARJÁN 2003: 97) verseskötete címét épp attól a (17. zsoltárt parafrázáló) verstől kölcsönözte,² mely a betegséggel való (reménytelen) küzdelem ostromallegóriáját tematizálja: „Környül kerített a halál engemet” (ORBÁN 2002a: 49).

Szintén a háborúval összefüggő, gyakran emlegetett orbáni fogalom az árvaság (és a szintén szimbolikus jelentéshordozóvá emelt) intézet. Míg ezek is, az ostromhoz hasonlóan, konkrét életrajzi referenciák, rendre kevésbé általánosíthatók (lévén sokkal specifikusabban kapcsolódnak Orbán Ottó egyéni életútjának alakulásához), s így kevésbé is alkalmasak a második világháború pusztításának univerzális jelentéshordozóiként működni, mint korábban emlegetett társaik (még ha például az árvaság, jelentéskörének bővülésekképp, a József Attila-i és orbáni sorsok közti, szimbolikus kapcsolatot megteremtő momentumként szolgál).³

„A költészet hatalma”

Orbán Ottó költészetének esetleges istenélményéről szólva még azok az elemzői sem tesznek említést valamiféle felfedezhető, konvencionális értelemben vett vallásos meggyőződés konzekvens megjelenéséről, akik egyáltalán (érintőleg) megemlítik a versek ezen lehetséges vonatkozását.⁴ Korántsem véletlenül: Orbán Ottó verseinek istenemlétséi ugyanis (még pár izoláltan, leginkább csak adott művönzaskörében érvényes kontextusukban idézhető példa ellenére sem) nem sugallnak olyan megszilárdult szemléletet, melyet a szerző gondolkodása egészére érvényes módon hívőként vagy vallásosként minősíthetünk. Orbán versbeszélője – mely, úgy vélem, nemcsak a szerzői intenció alapján tételeződik egyértelműen egyetlen önazonos karakterisztikával és identitással bíró személyként, hanem megállapítható, hogy Orbán e vállalkozása nagyrészt sikerresnek is tekinthető – legfeljebb agnosztikus bizonytalansággal, de legalább annyiszor sajátos ateista pesszimizmussal látszik nyilatkozni a világ működéséről (NYERGES 2020: 89–98).

Mindazonáltal ez korántsem jelenti azt, hogy ne beszélhetnénk Orbán Ottó költészetének esetleges transzcendens-metafizikai vonatkozásairól, még ha (szemben a vallásos költészet poétikai konvencióival, s inkább a romantika időszakából eredeztethető felfogáshoz közelítve Orbán művészetének világszemléletét) ez esetben a versek megrajzolta világban többnyire nem isten léte jelenti a határozottan jelenlevő metafizikai szférát.⁵ Ennek belátása mentén egyrészt megvizsgálandó, hogy amennyiben (elsősorban, mint vélem) nem a vallásos áhitat módusában jelenik meg (nem elhanyagolható gyakorisággal) a verseiben „isten”, úgy emlegetése milyen funkciót tölt be Orbán költői világában; valamint, hogy amennyiben költészetének elsősorban nem a vallásos hit által tételezett istennel kapcsolódnak össze kvázi-metafizikai vonatkozásai, úgy mit helyez Orbán költészete szemléletében isten és a vallásos hit helyére.

Az első felvetéssel kapcsolatban úgy vélem: Orbán verseinek istene minden esetben szimbolikus. Szimbólumértékében pedig vagy a kegyetlen (merthogy: az emberi léptékkal mérhető szenvedés iránt szenttelen) sors szinonimája, avagy a (gyakran: vak)hit tárgya. „Istenértékű” le-

het tehát verseiben minden az emberinél nagyobb léptékű, sorsszerűen befolyásoló tényező és körülmény, ahogy minden hinni vágyott, csodálatos (a valóság csodálatlan realitásával össze nem egyeztethető) dolog, vágykép vagy tapasztalat.

Ennek az „isteni” tartománynak a helyét foglalja el a versek eszmei hierarchiájában a *csoda* fogalma. A csoda pedig Orbán logikájában leginkább a reménnyel áll összefüggésben: mely remény rendre csalóknak, beigazolatlannak, balga, naiv (mégis: emberi természetünkől fakadó) reflexcselekedetnek tűnik, és amaz kirihathatatlanság az autentikus létezőből (az orbáni versbeszélő én egyik legfőbb identitásreprezentációs motívuma rendre a reménykedésre való képessége felszámolhatatlanságának felmutatása – lásd akár a későbbiekben még hivatkozott, Angyalosi Gergelyvel folytatott vitájában is).⁶

Orbán költészetének csoda- (tehát: metafizika-)felfogásának középpontjában egyértelműen az emberi minőség kerül az isteni helyébe,⁷ ahogy ilyesformán pedig az ember által elérhető és megtapasztalható csoda veszi magára a konvencionális felfogásban az isteni akarathoz tulajdonított, megváltó és pusztán a realitás felől nézve felfoghatatlan, mindennapi életünkkel magasabb szférához tartozó attribútumokat.⁸ Lényegében ezt foglalja össze Orbán *Koktél* című verse is, melynek már felütése is a klasszikus vallásos áhitattal szemembenő, azt provokáló. (Orbán verseire nagyon is jellemző módon) blaszfemikus, ironikus-gúnyos kijelentést fogalmaz meg: „Személyes Atya-Istent a zsidó törzsek képzelték maguknak” (ORBÁN 2002: 28). A zsidó vallás istenfigurájának, valamint abból a teljes, nyugati, zsidó–keresztény hagyományozású kultúrára hatással lévő, zord, kegyetlen, haragvó apafigura alakjának kifigurázása a tizennégy soros versnek pontosan első felét teszi ki. A vers második felét, az ezzel szemben megfogalmazott, egyéni meggyőződés deklarációját ezzel, „a szigorú családfő, a zordon apafigura, Freud ihletője”-hez (ORBÁN 2002a: 28) kapcsolható hit elutasításával, saját szemléletét ezzel ellentétben deklarálva láttató kijelentéssel vezeti be a versbeszélő: „Engem lázadásra ösztökél a merev rend, a túl nagy varakozás” (ORBÁN 2002a: 28), míg a zsidó–keresztény vallásos eredetű kulturális hagyományt nem domináns identitásképző elemként, hanem pusztán az (Orbán verseiben szintén szimbolikusan hangsúlyos) „ép elme” (mely rendre a „mérték”-kel áll kapcsolatban) megőrzéséhez használható egyik eszközként láttatja: „hogya a zsidó–görög–keresztény koktél megóvjon a gyűlöletől, / és ép elmével éljek túl több betegséget és két diktatúrát” (ORBÁN 2002a: 28). A vers folytatása teljesen egyértelműsített hangsúlyllyal helyezi a „képzelt” isten helyére „az őrangyal” figuráját, melyet Orbán a vers, tehát a költészet, a művészi ihlet, a gondolkodás, fantázia és alkotás nyújtotta szabadság végtelenségének szimbólumaként mozgósítva állít be egyéni hite központi és elsődleges tárgyakként – elvégre a vers korábbi szakaszában kifigurázott (vallási) csodával⁹ szemben az ihlet, a költészet csodája (ez esetben egy közismert Berzsenyi-sor által reprezentálva) már afirmatív módon jelenik meg (még ha ironikus-groteszk szcenírozásban is, de nem gúnyos tagadással) a *Koktél* zárlatában: „de említjük meg itt a versek szellemét is, az őrangyalomat – / fekete frakkjában egy kemény pódiumán feszített, / és azt skandalta rigóul: »Lollim barna szemöldöke«” (ORBÁN 2002a: 28).

Egyszersmind úgy vélem, hogy ez a típusú (emberi) remény- és csodafelfogás ad megfelelő értelmezési kulcsot a „késői” Orbán betegséget és halált tematizáló verseinek istenszimbólumához, legyen szó akár a *Melyben Balassi módján foháskodik* című vers fohászának címzettjéről („Későn lett szavam rád, / levegős szabadság, / [...] // Most hívlak hát téged, / szabad rám szemmértéked” – ORBÁN 1992: 58–59) vagy a legutoljára megjelent posztumusz kötetben közreadott, utolsó versek istenképzetről (pl. „A mítosz a két lábon járó majomember álma. // A légtérben nem szállnak angyalok. / Isten van vagy nincs.” Vö. „Látom hogy a sár bugyborgó torka nyeli el az élő // Képeletem mégis az égre les / Mert eszelős remény éltet Halál hol a hatalmad // Ha holnap erre száll egy angyal / Elejt egy verssort, én meg fölkapom” – ORBÁN 2002b: 49).

Ezt az (elutasított-kifigurázott) isteni *helyetti, valósággal* beállított csodát nevezi meg Orbán Ottó gyakran (egyik tematikus versgyűjteménye címe gyanánt is kiemelve) „a költészet hatalma” gyanánt. Ehhez kapcsolódva idézem Büky László *A költészet hatalma* kötet kapcsán írt recenziójának „a költészet hatalma”-értelmezését: „Úgyanis a mindenségről és a mesterségről verseket írni nyilván azt (is) jelenti, hogy ebben (vagy ebben is) van a költészet hatalma: az írás olyan mesterség, mely készítményébe, a versbe képes zámi, foglalni a mindenséget. Ami persze ellentmondás, akkor is, ha a vers fogalmát és a mindenséget bármilyen tüzetességgel meg lehetne határozni. Ugyanakkor – és ez is meglehetősen közhelyes gondolat – a vers nem csupán része a mindenségnek, hanem maga is egy mindenség(rendszer)” (BÜKY 1995: 79; Kiemelés Ny. G. Á.)

„Sugárzó, szilárd mag”

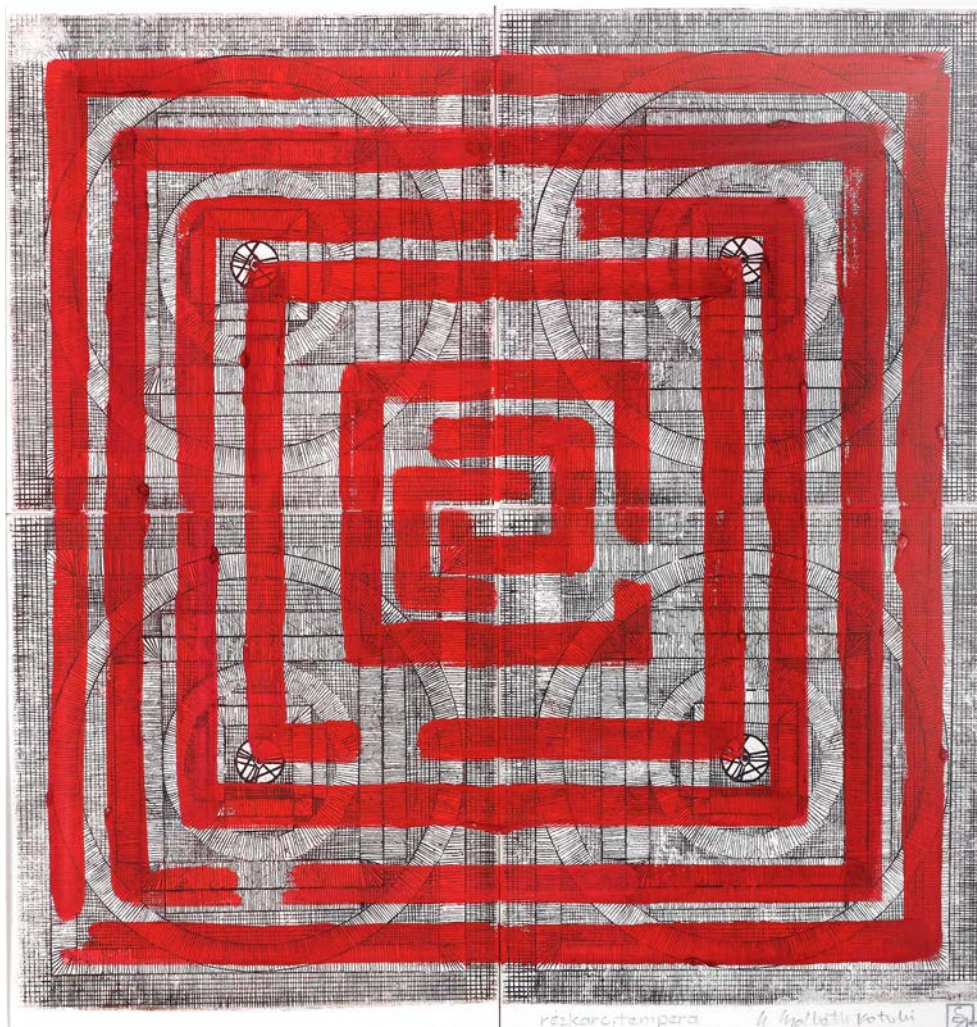
Orbán lírájának egyik alapfogalmaként tekinthetjük a „sugárzó, szilárd mag” képzetkörével leírt identitáskonstrukciót, melynek esetében a kifejezés („a költészet hatalma” szókapcsolathoz hasonlatosan) nem egy már eleve közismert-elterjedt fogalom jelentéskörének részleges kibővítésével és újraértelmezésével nyert többletjelentést Orbán Ottó költészetében, hanem egy a szerző által megteremtett nyelvi lelemény (avagy, Angyalosi Gergely szerint: képzavar) vált az Orbán által leírni kívánt képzetkör nyelvi jelölőjévé. Az előzőekben kiemelt alapfogalmaktól annyiban különbözik, hogy (a többi példával vagy esetleges továbbiakkal – mint: nyár, élet, valóság, irodalom vagy magával a rögeszme kifejezéssel – ellentétben) a sugárzó, szilárd mag, illetve szilárd mag szókapcsolat előfordulási gyakorisága messze nem szignifikáns az Orbán-életműben – jelentősége mégsem alábecsülendő. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy bár Orbán Ottó szerzői alkatától korántsem idegen eljárás a kritikai fogadtatásra, recepcióra adott reakciók beleszövése akár nyilatkozatokba, esszébe vagy (nem egyszer) egész versekbe is – legyen szó akár össze-

Szolláth Katalin

(1955, Kecskemét): szülővárosában él. Rajzot és művészettörténetet tanított gimnáziumban és főiskolán. 1985 óta szerepel munkáival egyéni és csoportos kiállításokon. Egyedi és sokszorosító grafikával foglalkozik. Tagja a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének, a Kecskeméti Képzőművészek Közösségének és a Műhely Művészeti Egyesületnek. „Redukált formái és színhasználata [...] egyszerű, letisztult formanyelvet képviselnek: az ellipszis, a kör, a végtelenbe csavarodó csigavonal, [...] fehér, szürke és vörös árnyalatokba burkolóznak. A legtöbbször merített papírra gesztusszerűen felvitt, a különböző rétegeket sejtelmesen előcsalogató, többretegű matéria – legyen az tus, tempera, képbe applikált karton vagy befestett cérnaszálak – erősen impulzív, ösztönös és lírai együtthangzásokat kelt.” (Árvai-Józsa Kitty)

Szolláth Katalin: Labirintus

foglaló érvénnyel a pályakezdő Orbánt érő „támadásokról”, melyek értelmében önálló hanggal (még) nem bíró, ezt inkább imitálással és formaművészettel kompenzáló költészetet ír, akár a nyolcvanas-kilencvenes évek újabb irodalomtudományi szemléleteire és eredményeire (illetve azok és az ő költészetelméleti felfogásai ütköztetésének metszéspontjában található nézetkülönbségre) adott, általános és konkrétabb reakcióiról vagy egy olyan, egészen direkt reagálásról, mint amilyen az Angyalosi Gergely korabeli kritikájának egyik megállapítására adott, verses válasz. Ez utóbbi fogalmazódott meg *A sugárzó, szilárd mag* című versben, mely láthatóan összefoglaló érvénnyel kíván szólni az Orbán Ottó-i identitásstruktúráról (szemben az Angyalosi által felvázolt, „posztmodern” szellemiségű modellel). Másrészt ugyancsak a fogalom jelentőségét hivatott hangsúlyozni, hogy bár maga a szókapcsolat ritkán fordul elő az életműben, az általa megjelenített elképzelés (nevezetesen a sokfelé töredezett én tapasztalatával szemben felmutatni kívánt egységes és mélyszerkezetében állandó, de a „felszínen” folyamatos változásban-változékonyságában megragadható énszerkezeté) folyamatosan és nagy hangsúllyal artikulálódik (néhol csak utalások szintjén, sok más esetben a fókuszba kerülve) az életmű számos darabjában. (Eredeti kritikájának szövegét, Orbán Ottó verses válaszát és annak kapcsán levont konzekvenciáit Angyalosi Gergely közzétette 1999-ben megjelent kötetében – ANGYALOSI 1999: 82–91.)

Hogy a „szilárdság” mint állandó mérték, a személyiség integritásának egyik (morális) feltétele Orbán költészetének egyik régóta meglévő „rögeszméje” volt már jóval az Angyalosi-kritikára írt válasz előtt is, s mint ilyen, az Orbán-líra egyik alapvető és meghatározó gondolati eleme, számos szöveghely bizonyítja. Az (1988-ban megjelent) Angyalosi-kritika közvetlen, kiváló előzményében (tárgyában) *A fényes cáfolat* kötetben is több helyen találunk a „szilárdságot” tematizáló, ezzel a kérdéskörrel összefüggő szöveghelyeket, mint *A bika szerelmei* című darabot, melynek első négy sora épp ennek a szilárd alapokon nyugvó, de folyvást változó identitásstruktúrára a leírására épül: „A csillagöv kazántüdejű állata / vastag nyakát leszegve fújtat bennem; / ő az állandóság és a közhelyek, / az ingtag szesz láng szilárd alapja” (ORBÁN 1987: 13), majd a második versszak két sora még pontosítja-kiegészíti a korábbi önjellemzést: „De miért lennék éppen én más, mint a lényege, / az állhatatlanságában szilárd változatosság?” (ORBÁN 1987: 13). A kötet egy későbbi versében (*Az alkimista*) újra visszaköszön a bizonytalan korban valami biztos, valami szilárd, stabil tapasztalás óhajának képzete (nem véletlen a szóhasználat sem – Orbán ezúttal is *rögeszmeként* hivatkozik a „korszellemmel” való szembehelyezkedésére): „Éltem valamennyit, és nem is veszélytelenül, / de mindent megmérgezett a rögeszmém, / hogy egy átme-

neti korban szilárd tanulásra vágytam” (ORBÁN 1987: 41). Szintén említhetjük az emlegetett kritikájában Angyalosi által is idézett verset (*Az ősz vadselejtezés előtt*), melyben a versbeszélő ismét egy letűnőben lévő kor és nemzedék „csökönyösen” önazonosnak megmaradó tagjaként pozicionálja magát, s karakterének idejétmultsága mellett éppen a „szilárd mérték” és az azzal összefüggő, irracionálisként feltűnő remény megléte jelenik meg fő érv gyanánt: „Nevetséges elgondolni, hogy mikben hiszek, / a nagy emberiségességemben, mint a tizenkilencedik század, / és hiába, hogy fenntartásokkal és zárójelekkel, / a lényegét illetően gyógyíthatatlanul vakon. / A távozó nemzedékhez tartozom, mely a háború tűzözüben / nemcsak nyavalyatörést, de szilárd mértéket is kapott” (ORBÁN 1987: 69). Mint írja Angyalosi 1988-ban e karakterisztikát, identitáskonstrukciót jellemezve: „Az igazi líra félig élet, mondja másutt, és ezzel alighanem éppen azt akarja kifejezni, ami előre meghatározhatatlan a nagy költészetben, mert rejtélyes egységet alkot a valóság állandóan mozgásban lévő rétegeivel. Mégis minden alkalommal újra megkísérli felépíteni a maga szilárd centrumú költői énjét. Ez az én egy meghatározott történelmi pillanattól származtatja önazonosságát: a világháború gyermekfővel átélt élményétől. 1945 tavasza, a világot sújtó pusztulás után újrাজلدellő élet adja remény-motívumának visszatérő képi alakzatát” (ANGYALOSI 1988: 34).

Szintén nemzedéki kontextusban és szintén a „rögeszmével” összefüggésben („aki jövet még biztos módszerét tudta a világrengetésnek / mentében már egy rögeszme elvont buborékjait eregeti / és sehogyse hiszi hogy az új nemzedékek / az ő háta mögött is összeszughatnak / NI AZ ÖREG” – ORBÁN 1981: 74) esik szó „szilárd mértékről” az 1981-es *Az alvó vulkán* kötet *Úrfölmutatás* című versének zárlatában, ugyancsak a fent ismertetett identitáskonstrukciót körülírva: „csak-hogy a mindenség (nevezzük így) nekem / háborús arcát mutatta / és mi mást jelenthetek volna vérben forgó csillagai / mint azt, hogy a véges épp a végződésben végtelen / más szóval azt, hogy itt ahol te meg én / aszerint hogy okfejtésünk hogy kívánja / semmibe vesszük vagy föltételezzük egymást // minden biztos bizonytalan / csak az a homályos sejtés megbízható / mely a szemünk láttára bukdácsol pataként az idő hordaléka közt // megfoghatatlanul is szilárd mérték / amit a köznyelv úgy fejez ki / A TÖBBIEK” (ORBÁN 1981: 74–75).

Állandóság és változékonyság mint stabilitás (szilárdság) és instabilitás (mozgás) asszociációi jelennek meg már az 1979-es *A visszacsavart láng* kötet *A tanácsos úr reggelije* című darabjában is: „Vagy nincs szilárd magyarázat, / kerek, mint a mítoszok, / amiben, mint foglalatban / a mindenség egy alakban / mondható és mondhatatlan: / kő, mely álmában mozog?” (ORBÁN 1979: 15)

Szintén még az Angyalosi-kritika Orbán ebbéli meggyőződését méginkább kikristályosító („megszilárdító”) és mind pontosabb meg- és újrafogalmazásra ösztökélő, katalizáló érvényű megjelenése előtti, vonatkozó szöveghely az 1984-es *Szép nyári nap, a párkák szólanul figyelnek* kötet nyitóversében (*A költő körülírja mesterségét*) olvasható éndeszkripció, mely ezúttal az „én” meggyőződése a verssel (lényegében egynemű) „élet”-ről alkotva, amely egyszersmind a vers „tárgya” is – az Orbán által idealizált esetben: „a vers az én szememben / egy darab élet / s tárgya a határtalannal körülhatárolt / szilárd bizonytalanság / a hétköznapi ember / a mindenség elemi része / a mindenség maga” (ORBÁN 1984: 5), melyet a vers felütésében ismét egy beazonosíthatóan az irodalmi posztmodernizmusra tett, újfent negatív előjelű utalás előz meg: „az irodalom mint az irodalom tárgya / gondoljunk csak bele / egy pornóüzlet // a kuplerájvörös világításban / megáll az ész olyan hatékony műszerek / kétféle zárójel hogy mást ne mondjunk / s a főhelyen / egy garantáltan automatikus / hordozható és önkioldó / fölfújható és leereszthető / hastáncot járó mindamellert házias / jelentéstani költemény” (ORBÁN 1984: 5). Ugyanennek a kötetnek egy másik versében (*Születésnapi vers*) szintén a fenti élménykör fogalmazódik meg: „A jövő biztos záloga... A szilárd körvonal... / a közizlésnek adott avantgard pofonoknál / nagyobb csatantak a hagyományos ágyúk / s a verses élniakarás káromkodva és szédelegve, / csapattestétől elszakadt katonaként / botorkál a sötétben: ki és mi vagyok? / A líra nagy kérdése most épp nem kérdés neki. / Mit számít az, hogy van-e, nincs-e isten? És ha van...” (ORBÁN 1984: 18–19). Ugyancsak a *Szép nyári nap...* kötetben olvasható a *Rembrandt* című, részben szintén poétikai kérdéseket taglaló vers, melynek felütése újfent egy negatív, elutasító állításból levezetve enged teret a versbeszélő affirmatív értéktársításának – ezúttal a Rembrandt munkájában megfigyelhető életközelséget megtéve pozitív költészeti mintaként: „ki nem állhatom a költőt akinek orrán-száján dől a költészet / a szó szűznemzéséből szörny születik / ha költészetről beszélünk, beszéljünk az iparosságról / mely szárnyakat adott a szélmalomoknak / és csatornák csapdájába csalta az évszázadokat / mi lenne inkább vers mint egy sejtcsomóként lüktető város / benne a múlt félálom-kódjele” (ORBÁN 1984: 67). A „szilárd mérték” képze itt is manggal és héjjal (felszíni réteggel) rendelkező modellben láttatik: „vagy nincs-e az almakucacnak is egy jól átgondolt képe / a mindenségről melynek ehető héja van / semmi sem jellemzőbb ránk a korlátainknál / ez minden laza világmagyarázat szilárd magja / ez az arcátlan vagyunk akik vagyunk” (ORBÁN 1984: 69), s a vers utolsó szakaszában, Rembrandt három önarcképéről szólva ismételtelen megjelenik az Orbán verseiben gyakran feltűnő (érezhetően a versbeszélőére is utaló) lírai pozíció, a kiábrándult, megkeseredett öregemberé, aki viszont ennek ellenére sem engedi el az irracionális reményhez való („örült”) ragaszkodását: „a harmadikon / egy alkoholtól puffadt öregember réveteg tekintetével / isten bámulja gyilkolóldzó és parázna teremtményeit / szájában füstölgő parázsgombócként / két örült szó forog / a mégis és a talán” (ORBÁN 1984: 70).

Az egyéniség *szilárdságának*, illetve a változékonyságának kérdése a más költészeti mintákhoz való hasonulás, azok imitálása, tehát az Orbán Ottó szakmai önértelmezései egyik lényeges témájának tekinthető sokhangúság-egyéniesség-problematikájának esszébeli feldolgozásában is megjelenik, úgy vélem, a fenti verspéldákból kirajzolódó identitáskonstrukcióval szintén nagy-

fokú összhangban: „Nincs egyfajta vers, amelyekbe beleférne ez a folytonos magamra és a világra való kérdezés; egyéniségemet azért nem tudom egy stílushoz kötni, mert egyéniségem egyetlen szilárd pontja egy kérdés – jelentésem a világban –, minek következtében az én stílusom nem is lehet más, mint az azonosulások és elszakadások szakadatlan sorozata, a kitaró rögtönzés, a makacs önalakítás” (ORBÁN 1980: 88). Más költők (elsősorban Weöres Sándor és részben Illyés Gyula) konkrét példájából kiindulva (de érezhetően a saját költői alkattal vonható párhuzamosságok szempontjából szemlélve) is írt Orbán (az előző idézetet tartalmazó, *Honnan jön a költő?* című esszéketét követő, 1994-es, *Cédula a romokon* címűben) a változékonyság és szilárdság kérdésköréről. Az *Oklahoma bronza* című írásában Orbán arról ír, ahogyan (sikertelenül) Weöres Sándor mellett érvelt Nemzetközi Neustadt Irodalmi Díj zsűrijében. Weöres „próteuszi alkatának” leírása során (mint az nem egy más költőkről írott esszéjében és versében is megfigyelhető) egyszersmind – valamely közösként felismert vonás mentén – burkolt önjellemzést is ad: „Ennek a próteuszi alakzatnak vasból van a gerince; a szemre állhatatlan gomolygásnak szilárd magja van, melyet ha másról nem is, makacs vonzásáról biztonsággal fölismerhetünk...” (ORBÁN 1994: 47)¹⁰

Szintén még az 1980-ban megjelent *Honnan jön a költő?* egyik esszéjében (*Az ádáz szemtanú – A tanulás*) található meg a „szilárd mag” képzet legárnyaltabb orbáni leírását: „Valami megszilárdult bennem. De ez a valami nemcsak a háborús csontozat volt, illetve az, de valamiképpen az irodalom által is megedzve, hisz csalódnai csak azért csalódhattam az irodalomban, mert már otthon voltam benne. Gazdagabban a fölismeréssel, hogy még az olyan változékonyság is, mint az enyém, rejt valami szilárd magot; legföljebb ez a mag egyébben sem szilárd, mint a kitarásban, mellyel változékonyságát őrzi. Azaz föltaláltam a magam relativitáselméletét. Az egyéniség kérdéskörét, melyet nagy naivan meghaladni óhajtottam, persze nem haladtam, mert nem haladhattam meg, de valamin azért sikerült túllépnem” (ORBÁN 1980: 98–99).

Ahogy a fenti példákban is kitűnik, mikor Angyalosi 1988-as kritikájában az orbáni személyiségfelfogásról ejtett szót, bár aktuális példáit és kiindulási alapját az előző évben megjelent verseskötet egyes szöveghelyeiből kölcsönözte, az orbáni költészet egyik alapvető, központi kérdéskörét érintve fogalmazta meg fenntartásait. Mint írja: „Ha pedig valaki azt állítja, hogy szilárd mércével rendelkezik, amellyel közös jelenidőnket tagolni és mérni tudja – tehát, hogy van egy abszolút biztos viszonyítási pontja –, az igen nagy várakozást kelt az olvasóban. Ezt a várakozást pedig nem lehet a remény és a szkepszisen győzedelmeskedő élniakarás hangsúlyozásával, a létezés szélsőségeire rádöbbenő gyermek megrendült hitvallásával kielégíteni. [...] Az idézőjel valóban nem korszakos vívmány, hiszen az Orbán által ironikusan megverselt »idézőjeles irodalom« éppen a hagyományos értelemben vett korszakos vívmányok lehetőségét kérdőjelezi meg. A személyiség rombadőlése viszont korszakos probléma, és az idézőjel – ha jól értem – éppen arra szolgál, hogy a romok alól kibányászható legyen az, ami a személyiségből még valóban élő és valóban kapcsolatot tart valamilyen valósággal. [...] Orbán Ottó az önmagával azonos én születésének pillanatát vetíti elénk ismételt és sokféle szemszögből. Ne tagadjuk: az már a befogadót is erősen jellemzi, hogy képes-e átélni, elfogadja-e egy világszemlélet lehetséges abszolút mércéjeként ezt az élményt. (Ami egyúttal egy abszolút mércével rendelkező költői világszemlélet elfogadását is jelentené)” (ANGYALOSI 1988: 34). Orbán Ottó ez alábbi szkepszisre reagálva alkotta meg (meglehetősen konkrét, szövegszerű utalásokkal is az Angyalosi-kritikához kapcsolódó)¹¹ *A sugárzó, szilárd mag* című versében ennek az identitásmodellnek legkonkrétabb és legszemléletesebb lírai leírását: „Igenis, van mérték, van... / (...) / Darabjaira széteső személyiségünk / minden szilánkjával az Egészre mutat” (ORBÁN 1992: 40).

Közös nevező: „a mindig hiányos szabadság szilánkjai”¹²

A fenti példáknak (vélelmezett, hasonszórú működési elvükön túl) közös pontja a belőlük kiolvasható, Orbán Ottó-i szabadságélmény körvonalazódása. Legyen szó akár a háború általánosabb, akár a személyes sorsot érintő tapasztalatáról, a félárva, intézeti sors élményköréről, a valóság megtapasztalásáért és értelmezéséért folytatott, belső küzdelemről, a betegség jelentette fenyegetéssel szemben mutatott attitűdről (melynek része a „józan ész” és méltóság megőrzéséért folytatott harc is), továbbá az Orbán költészetében szintén releváns témának bizonyuló utazásról, mely rendre a megismerés, a perspektívatágítás szabadsága szempontjából látatva jelenik meg, valamint a saját személyiség dacosan, argumentatív módon reprezentálni vágyott mivoltáról is; mind-mind különböző fokú, kontextusú és hatókörű szabadságfokok megteremtése, megtartása és kibővítése terén találkozik Orbán Ottó életművének belső logikájában. (Ennek egyik szemléletes példája Orbán – *A visszacsavart láng* kötetben megjelent *Szabadság* című verse, mely számos alapvető orbáni téma [intézet, káprázat és valóság viszonya, ostrom, pince, a szilárd mérték mint „a létezés atom-magja”, remény és szenvedés] közös, lényegi pontjaként ugyancsak a vers címében is megjelölt fogalomhoz való kapcsolódásukat mutatja fel.) Míg a szabadság értelmezése és küzdelmes fenntartási, megőrzési és kiterjesztési vágya Orbán gyakran megverselt, univerzális fogalomkörű témái egyikeként is komoly relevanciával bír életművében, úgy vélem, jelentőségét ezen elsődleges leírasi kísérletek mellett kiváltképp hangsúlyozza annak feltárása, hogy milyen meghatározó módon, a szerző szemléletének mennyire alapvető irányadójaként befolyásolja majd minden minden másik központi fogalmának tételeződését is.

IRODALOM

- ANGYALOSI Gergely 1988. Orbán Ottó: A fényes cáfolat. In: *Kritika*. 10, 34.
- ANGYALOSI Gergely 1999. Dialógus (?) a kritikával (Orbán Ottó verse kapcsán). In: *Kritikus határmezsgyén*. Szerk. ANGYALOSI Gergely. Csokonai, Debrecen 82–91.
- BÜKY László 1995. Versek a mindenségről és a mesterségről. In: *Tiszatáj*. 1995., 2, 79.
- DÉRCZY Péter 2016. *Között. Esszé Orbán Ottó költészetéről*. Magvető, Budapest
- KIS PINTÉR Imre 1986. „Eszme és légitámadás”. Orbán Ottó világlátásáról. In: *Jelenkor*: 1986., 10, 938.
- NYERGES Gábor Ádám 2018. Távoltság és távlatok. Orbán Ottó Lakik a házukban egy költő című versének olvasási kísérlete. In: *Irodalomtörténet*. 2018., 1, 43–57.
- NYERGES Gábor Ádám 2020. Biográfia és én-konstruálás Orbán Ottó életművében. In: *Forrás*. 2020., 1, 89–98.
- ORBÁN Ottó–KABDEBŐ Lóránt 2016. *Színpompás ostrom lángoló házakkal*. Szerk. NYERGES Gábor Ádám. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1973. *Emberáldozat*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1979. *A visszacsavart láng*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1980. *Honnan jön a költő?* Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1981. *Az alvó vulkán*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1984. *Szép nyári nap, a párkák szóltanul figyelnek*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1987. *A fényes cáfolat*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1992. *Egyik oldaláról a másikra fordul; él*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 1994. *Cédula a romokon. Esszék és egyéb arcátlanságok.*, Magvető, Budapest, 1994, 37. (kiemelés tőlem: Ny. G. Á.)
- ORBÁN Ottó 2002a. *Ostromgyűrűben*. Magvető, Budapest
- ORBÁN Ottó 2002b. *Az éjnek rémjáró szaka*. Magvető, Budapest
- TARJÁN Tamás 2003. Philoktétész nem tér vissza. Orbán Ottó búcsúja. In: *Kortárs*. 2003., 10, 97.
- VAJDA Miklós 2002. A légtérben nem szállnak angyalok. In: *Holmi*. 10, 1260.
- ZSÁK Judit 2005. „Az árvaság balekjai”. Orbán Ottó és a József Attila-kultusz. In: *Thalassa*. 2–3, 107–127.

- 1 Például Orbán két tematikus versválogatása (*Helyzetünk az óceánon*, *A mesterségről*) kötetsszerző vezérmotívumairól, alap gondolatiról szólva: „E két gyűjtemény egyike sem a szó köznapi értelmében vett versválogatás, kötőanyaguk, egy-egy makacs rögzeme [...] ennél szorosabban és tartósabban tapasztja egymáshoz darabjaikat” (DÉRCZY 2016: 117).
- 2 A motívumképzés hangsúlyozott szándéka nem is lehetne egyértelműbb: a kötetben belüli tizenöt verset számláló ciklus és maga a verseskötet is ennek a darabnak a címét viseli, mely már rögtön a felütésében definiálja az „ostromállapot” aktuális kontextuális jelentését.
- 3 L. bővebben: ZSÁK 2005: 107–127.
- 4 Dérczy Péter például az orbáni világszemléletben sajátos deisztikus meggyőződést, míg Vajda Miklós szkeptikus bizonytalanságot fedez fel: „Korai költészete (egyébként egész munkássága) arról tanúskodik, hogy alkotói attitűdjének meghatározó eleme a felismerés: a világ istentől elhagyott” (DÉRCZY 2016: 57–58). Vö. „Ő is erősen kételkedett sok mindenben, főleg a túlvilágban, meg persze hitte is, de nem hol így képzelte, hol meg úgy, hanem egyszerre volt igazi intellektuelként szkeptikus hívő és hívő szkeptikus, egy gondolatmenetben, egy versben, egy sorban, egyazon metaforában is akár” (VAJDA 2002: 1260).
- 5 Talán ez magyarázhatja, miért látja Kis Pintér Imre (a konvencionális) transzcendenciától mentesnek az Orbán-lírat: „Ami majdnem lehetetlen: Orbán Ottó minden transzcendens segítséget elhárítva vált költővé egy költészettelens korban. Ettől különleges, még ha az »üres menny«-nyel, a transzcendencia-hiánnyal, az újabb magyar líra minden jelentős költője viaskodott, Orbán Ottó pedig úgyszólván kivétel nélkül mindenkitől tanult valamit” (KIS PINTÉR 1986: 938).
- 6 „De akkor milyen törhetetlen makacsság él túl minden kivégzést?” (ORBÁN 1992: 40).
- 7 L. Dérczy Péter hasonló, de nem teljesen megegyező logikájú gondolatmenetében is. DÉRCZY 2016: 57–59.
- 8 Az orbáni „csoda” értelmezéséhez l. még a *Lakik a házukban egy költő* című versről írt elemzésem vonatkozó részeit: NYERGES 2018: 43–57.
- 9 „levelet írtak neki, mire Ő, akinek a nevét tiltva van kimondani, / túlsúly-díjas kőtáblákat postázott válaszul, a Törvényt” (ORBÁN 2002a: 28).
- 10 Hogy a Weöres „próteuszi” költői karakterével való összehasonlítás mint az önértelmezés egyik lehetséges formája valóban érdemben foglalkoztatta Orbán Ottót, egyebek mellett a *Honnan jön a költő?* egyik esszé részlete is mutatja: „A legjobb úton voltam egy félreértés felé, hogy sokirányú költői vonzalmaim hatására afféle próteuszi alkatnak véljem magamat, akire mindennél inkább jellemző alakulóképessége. Holott a szemem előtt volt a példa, a Weöresé, akinek valóban próteuszi alakváltásai mögül épp ekkoriban derengett föl mind határozottabban a sorsszerű elrendelés, a nyelvre ítéltség vagy a nyelvben üdvözülés, már ki minnek veszi. Engem, ha meg is áldott vagy vert a sorsom valamelyes nyelv- és stílusérzékkel, olyan csodással, mint a Weöresé, semmiképp sem. Én inkább csak hangpróbát tartottam. De mihez? Mit akarok én a költészettel? Trillázni csak vagy valamit mondani is?” (ORBÁN 1980: 13).
- 11 Bővebben l. Angyalosi érvelését a cikk és az arra születő „válaszvers” által kialakult diskurzust értelmező írásában: ANGYALOSI 1999: 82–91.
- 12 ORBÁN 1981: 9.